

Krzysztof Jarzęcki
(Polska)

LUCYLLA W ŚWIECIE ŹRÓDEŁ NUMIZMATYCZNYCH

Monety i medaliony Lucylli są cennym źródłem do badania rzymskiej propagandy i funkcjonowania dworu cesarskiego w II wieku. Chociaż epoka, w której były emitowane należy do najlepiej rozpoznanych, samo mennictwo Lucylli nie doczekało się dotychczas kompleksowego opracowania¹, a na tle współczesnych im monet Marka Aureliusza, Lucjusza Werusa, czy Kommodusa² jest, w świetle literatury, białą plamą. W bardzo nielicznych pracach poświęconych temu zagadnieniu analiza de facto ogranicza się do nie zawsze pomyślnej próby „zilustrowania” owymi monetami tekstów antycznych dotyczących Lucylli³ albo dotyczy tylko wybranych problemów⁴. W konsekwencji dysponujemy nieuporządkowanymi informacjami nawet w tak zasadniczej kwestii jak ramy chronologiczne⁵, co w oczywisty sposób wyklucza skuteczne wykorzystanie wartości źródłowej tych monet⁶. Trzeba przy tym dodać, że chociaż w literaturze przedstawiono

- 1 Pomijam opracowania pisane na potrzeby studentów, siłą rzeczy dość ogólne np. T. Bärmann, R. Schneider, *Die Reichsprägungen für Annia Galeria Faustina minor und Lucilla unter Marcus Aurelius*, <http://fara.cs.uni-potsdam.de/~niess/muenzen/marc-aurel.html#lucilla> [dostęp 22. 04. 2014].
- 2 Szaivert W., *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161-192)*, Wien 1989 (dalej Szeivert) – tam dalsza literatura.
- 3 Aymard J., *Lucilla Augusta*, *Revue Archéologique*, sér. 6, t. XXXV, p. 58-66; Aymard J., *La Configuration de Lucilla*, *Revue de l'Égypte ancienne*, 57, 1-2, p. 85-91.
- 4 Szaivert W., *Zur Chronologie der Lucillaprägungen*, *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 30, 1980, s. 7-14; Schultz H.D. *Zur Chronologie des Lucilla-Porträts auf Münzen*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität*, 31, 2-3, 1982, s. 283-286.
- 5 Nierozstrzygnięte kwestie datacji monet Lucylli są jednym z powodów powstawania błędów we współczesnej literaturze dotyczącej znalezisk monet antycznych w Barbaricum (z których najłagodniejszym jest brak konsekwencji odnośnie początków jej mennictwa), np. Ciołek R., *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Polen: Pommern*, 2007, por. s. 126 i 144; Ciołek R., *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Polen: Schlesien*, 2008, por. s. 161 i 180; Romanowski A., *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Polen: Rechtsufrigen Masowien und Podlachien*, 2008, por. s. 39 i 42. Niektórzy badacze decydują się na podawanie ogólnej chronologii, co w przypadku takich prac uważam za najsluszniejsze, np. Kunisz A., *Znaleziska monet rzymskich z Małopolski*, 1985, s. 37, 43, 52 etc. lub nawet rezygnację z podawania dat rocznych np. G.V. Bejdin, K.V. Myzygin, *Monetno-veševoj klad rimskogo vremeni iz srednego tečenija bassejna r. Vorskla*, *Zapiski otdela numizmatiki i torevniki Odesskogo arheologičeskogo muzeâ*, I, Odessa, 2010, s. 46.
- 6 O skali produkcji monet z podobiznami cesarsowych zob. Duncan-Jones R.P., *Crispina and the Coinage of the Empresses*, *The Numismatic Chronicle*, vol. 166, 2006, s. 225-244; Pewne wyobrażenie o roli monet Lucylli na terenie Barbaricum dają zestawienia ich znalezisk na tle znalezisk innych emisji, np. w Małopolsce obok 151 monet Lucylli odnotowano znaleziska 160 monet republikańskich oraz 108 z czasów dynastii Julijsko-Klaudyjskiej oraz Othona, Galby i Witeliusza (Kunisz 1985, op. cit), na Mazowszu i Podlasiu liczby te wynoszą odpowiednio: 19, 8 i 13 (Kubiak S., *Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, 1979), w Polsce środkowej (częściowo na terenie analizowanym przez S. Kubiak): 40, 10, 15 (Rakoczy J., *Monety rzymskie w Polsce środkowej*, Toruń, 2011- praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. M. Mielczarka, wydruk w Bibliotece Głównej UMK), na terenie całej Polski w świetle zgłoszonych znalezisk amatorskich: 17, 29, 16 (Dymowski A., *Znaleziska monet rzymskich z terenu Polski rejestrowane w pierwszych latach XXI wieku. Aspekty źródłoznawcze*, Zielona Góra, 2011). Wartość źródłową owych znalezisk należy oceniać w każdym przypadku indywidualnie i nie ogranicza się ona do zestawień ilościowych, niemniej przedstawione liczby wskazują, że z perspektywy archeologicznej monety Lucylli w naszej części Europy nie tylko nie są zjawiskiem marginalnym, ale można je wręcz zaliczyć do grupy najliczniejszych emisji monet rzymskich.

już wszystkie możliwości ich datacji, żadna nie została dostatecznie udowodniona a w konsekwencji nie zyskała powszechnego uznania. Celem niniejszej pracy jest analiza monet Lucylli mająca na celu ustalenie ich chronologii, co tym samym umożliwi wyciągnięcie pewnych wniosków dotyczących funkcjonowania propagandy rzymskiej rodziny cesarskiej w czasach Antoninów.

Annia Galeria Aurelia Lucilla urodziła się 7 marca⁷ 149⁸ lub 150⁹ roku jako czwarte z trzynastorga dzieci cesarza Marka Aureliusza¹⁰ i jego żony Faustyny¹¹, zwanej młodszą. Była najstarszym spośród czworga dzieci cesarskiej pary, które dożyło pełnoletności¹². W 164 lub 165 r. poślubiła¹³ w Efezie Lucjusza Werusa¹⁴, który od 161 r. wspólnie z jej ojcem sprawował władzę cesarską, a zatem od chwili ślubu stała się drugą w państwie (obok swojej matki) cesarską małżonką. Z Werusem doczekała się prawdopodobnie trojga dzieci¹⁵ (pełnoletności dożyła jedna córka). Na początku 169 roku zmarł Werus, a niedługo po tym Lucylla została ponownie wydana za mąż za Tyberiusza Klaudiusza Pompejanusa¹⁶. Miała z nim syna, który dożył czasów Karakalli. Od śmierci Faustyny na początku 176 r. do ślubu swojego młodszego brata Kommodusa z Kryspiną w 178 r. była jedyną cesarzową, a jednocześnie córką żyjącego cesarza. Po śmierci ojca w roku 180 popadła w konflikt (bądź też przybrał on na sile) z bratem i jego żoną¹⁷. Oskarżona o udział w nieudanym spisku przeciw nowemu cesarzowi została około roku 182 lub 183 zesłana na wyspę Capri i tam zgładzona¹⁸. Jej los wkrótce podzieliła Kryspina¹⁹.

Istnieją dwie koncepcje datacji początków menictwa Lucylli. Według jednej rozpo-

7 Inscriptiones Creticae IV, 300.

8 Ameling W., *Die Kinder des Marc Aurel und die Bildnistypen der Faustina Minor*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 90, 1992, s. 161.

9 Ameling, *op. cit.*, s. 149.

10 Birley A., *Marcus Aurelius: A Biography*, 2001, s. 107 – tam szerzej o domu rodzinnym Lucylli.

11 Tamże, zob. też. Levick B.M., *Faustina I and II: Imperial Women of the Golden Age*, Oxford, 2014, s. 114, 116 – tam szerzej o domu rodzinnym Lucylli; zob. też Burns J., *Great Women of Roman Empire: Mothers and Wives of Caesars*, London–New York 2007, s. 155-174; S. Kirchleitner, *Die Frauen der Adoptivkaiser*, Graz, 2008/2009, s. 109-133 – praca magisterska napisana pod kierunkiem Univ.-Prof. Mag. Dr. phil. S. Tausend na Karl-Franzens-Universität w Graz; Van Hamme A., *De vrouwen van de adoptiekeizers*, Gent, 2008/2009, s. 62-83 – praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. K. Verbovena na Uniwersytecie w Gandawie.

12 Do dzieciństwa Lucylli odnosi się kilka wzmianek w korespondencji M. Aureliusza i Frontona m.in. Ad Antoninum Imp. II, 1; Ad M. Caes. V, 36.

13 Intersujący epizod z życia Lucylli zapisano w IV wieku w Żywocie Świętego Abercjusza. Według tego tekstu szesnastoletnia Lucylla niedługo przed swoim ślubem została opętana przez złego ducha, który doprowadzał ją do ataków furii. Bezradni byli lekarze, których Aureliusz i Faustyna sprowadzali z całej Italii. Wreszcie zły duch wykrzyczał, że może go wypędzić tylko Abercjusz, biskup Hierapolis we Frygii. Na prośbę cesarskiej pary Abercjusz przybył do Rzymu i wypędził złego ducha z Lucylli, rozkazując mu w ramach kary przeniesienie kamiennego ołtarza do Hierapolis (Vita Abercii 44-66). Opis ten doczekał się bogatej literatury, spośród najnowszych prac zob. Thonemann P., *Abercius of Hierapolis: Christianisation and Social Memory in Late Antique Asia Minor* [w:] *Historical & Religious Memory in the Ancient World*, Oxford, 2012, s. 257-282.

14 Cassius Dio LXXI, 1, 3; Historia Augusta, Aurelius, VII, 7; Verus, VII, 7.

15 Aymard, *op. cit.*, s. 59-61, tamże s. 61-63 nieudana, bo oparta na błędnych założeniach, próba identyfikacji odniesień do narodzin dzieci na monetach.

16 Historia Augusta, Aurelius. XX, 6-7.

17 Cassius Dio LXXIII, 4, 4-6; Historia Augusta, Commodus, IV, 1; Herodian, 8; Moliner-Arbo A., *À qui profitait la conjuration de Lucilla?*, L'antiquité classique, 76, 2007, s. 119-132.

18 Historia Augusta, Commodus, V, 7.

19 Cassius Dio, LXXIII, 4, 6; Historia Augusta, Commodus, V, 9.

il. 1

il. 2

il. 3

il. 4

il. 5

il. 6

il. 7

il. 8

il. 9

il. 10

il. 11

często je po „zaręczynach” Lucjusza Werusa z Lucyllą, które nastąpiły po objęciu przez niego i Marka Aureliusza władzy cesarskiej w marcu 161 r. Według innej monety z imieniem Lucylli zaczęto emitować po jej zaślubinach. Zgodnie z pierwszą koncepcją w chwili wypuszczenia pierwszych swoich monet Lucylla miałaby 11-12 lat. Byłaby zatem młodsza niż w analogicznym momencie jej matka, również cesarska córka Faustyna II, a także młodszy brat Lucylli Kommodus, którego podobizna po raz pierwszy pojawiła się na monetach²⁰ wybitych w okresie grudzień 174 – grudzień 175, czyli w czasie gdy miał ukończone 14 lub (co bardziej prawdopodobne) 15 lat. Za takim sposobem datacji może jednak przemawiać fakt, że Lucylla nie musiała wcale być zamężna by uzyskać tytuł augusty oraz by wybito monety z jej podobizną i imieniem, skoro była córką żyjącej pary cesarskiej i przyszlą żoną sprawującego władzę wspólnie z jej ojcem Werusa, osiągnęła też wiek 12 lat, w którym mogła zawrzeć małżeństwo²¹. Znacznie więcej argumentów można przytoczyć na korzyść koncepcji zgodnie z którą monety Lucylli zaczęto bić po jej ślubie z Werusem. Początek menictwa jej matki jest zgodnie przez badaczy datowany na okres po ślubie z Markiem Aureliuszem, przy czym monety z jego podobizną i imieniem były bite już od kilku lat, tj. od 139 r.

Pierwsze znane aleksandryjskie²² monety Lucylli pochodzą z szóstego roku panowania Werusa, tj. z 165/166 r. Ponadto analiza stylistyczna fryzur Lucylli²³ pozwala twierdzić, że najstarsze są monety na rewersach których jest przedstawiona m.in. Concordia, Pietas, wieniec z legendą VOTA PVBLICA, Diana Lucifera, Iuno Lucina, przy czym dwa pierwsze można odnieść do jej zaślubin, a pozostałe do ciąży i narodzin dziecka. Ten sam typ

20 RIC III 1153; Mattingly H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, vol. IV, London 1968 (dalej BMC) 641-657; Szeivert 295-309 oraz 334-347, tamże, s. 210-211 więcej o trudnych do dokładnego datowania emisjach Kommodusa z czasów M. Aureliusza.

21 Treggiari S., *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford, 1991, s. 39-43; Hersch K., *Roman Wedding. Ritual and Meaning in Antiquity*, Cambridge, 2010, s. 20; Zafir K., *Men and Women in the Household of God. A Contextual Approach to Roles and Ministries in the Pastoral Epistles*, Göttingen, 2013, s. 220.

22 Dattari G., *Monete Imperiali Gerche. Numi Augg. Alexandrini. Catalogo della Colezione G. Datari*, Cairo, 1901, nr 3816; Pierwsze monety Faustyny II pochodzą z 11. roku panowania Antoninusa Piusa, czyli 147/148 n.e. Odwołanie do monet aleksandryjskich nie może być jednak w tym przypadku mocnym argumentem. Wystarczy wspomnieć, że pierwsze monety Sabiny wybito dopiero w 15 roku panowania Hadriana oraz że nieznane są tamtejsze monety Faustyny I wybite za jej życia.

23 Szeivert, s. 40-41.

fryzury widnieje również na wszystkich jej monetach bitych w Aleksandrii (wszystkie zawierają legendy z informacją, że jest córką M. Aureliusza²⁴). Nie można jednak wykluczyć, że jest to fryzura, którą Lucylla nosiła również przed swoim ślubem, a hipotetycznie do tego okresu byłoby można zaliczyć monety z Pietas lub Concordią interpretowaną w takim przypadku jako symbol zaręczyn. Pewną przesłanką za tym, iż mennictwo Lucylli rozpoczęło się po jej ślubie jest analiza stylistyczna sposobu przedstawienia jej twarzy na monetach, chociaż jest to argument najbardziej subiektywny. Najmłodsze (dziecięce) rysy na Lucylla ma monetach z legendą LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F na awersie oraz typami Pietas i VOTA PVBLICA na rewersach. Analogie do monet Marka Aureliusza²⁵ oraz Kommodusa²⁶ pozwalają sądzić, że emisja monet z legendą VOTA PVBLICA była prawdopodobnie związana ze ślubem Lucylli²⁷, chociaż w jej przypadku niejasna jest datacja tych emisji. O ile jednak zbliżone chronologicznie do monet i medalionów Kommodusa były asy²⁸ Aureliusza z lat 178/179 to być może istnieje związek między emisją monet Lucylli z legendą VOTA PVBLICA, a sestercami Aureliusza z legendą VOTA PVBLICA S C w wieńcu²⁹ wybitymi w roku 166. Zgodnie z taką argumentacją można przyjąć, że ślub Lucylli oraz początek emisji jej monet miały miejsce około roku 165. Taka data jest również najbardziej prawdopodobna w świetle źródeł pisanych. Konsekwencją przedstawionych wyżej rozważań jest potwierdzenie znanego z literatury (lecz nawet obecnie nie dla wszystkich oczywistego) poglądu iż monety z legendą LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F były bite wcześniej niż emisje z legendą LVCILLA AVGVSTA. Innym elementem datującym monety Lucylli (oraz innych kobiet z II wieku) są ponadto przedstawienia jej fryzur.

Najobszerniejsze studium fryzur Lucylli³⁰, Faustyny³¹ II i Kryspiny połączone z analizą monet opublikował W. Szeivert³². Wskazane przez niego typy i ich chronologia względna częściowo pokrywają się z analizami prowadzonymi przeze mnie, znacznie różni się natomiast ich datacja bezwzględna. Austriacki badacz nie wyjaśnił przy tym na jakich przesłankach oparł swoje ustalenia. Dlatego też adaptując znaną z literatury nomenklaturę tych fryzur przedstawię mój własny, chociaż częściowo zbieżny z podziałem Szeiverta, podział i proponuję własne wnioski do czego upoważnia mnie również znajomość monet, których nie uwzględnił W. Szeivert. Chciałbym przy tym dodać, że pod pojęciem fryzur rozumiem typy, wśród których spotyka się nieraz dość znaczne różnice, które moim zdaniem, są nie tylko odzwierciedleniem stylu artysty wykonującego stempel, ale w niektórych przypadkach mogą przedstawiać rzeczywisty sposób ułożenia włosów Lucylli.

Fryzura a (il. 1.) to ściągnięte do tyłu pasma włosów (na monetach widoczne 4 lub 5), splecione w warkocz i zwinięte z tyłu głowy zgodnie z ruchem wskazówek zegara w mniej lub bardziej odstający kok, często umocniony kilkoma zwojami sznura pereł³³.

24 Dattari, *op. cit.*, nr 3815-3825.

25 BMC 611 i 612; 1786 i 1787; 1801 i 1802 – wszystkie z roku 145.

26 BMC 1688 i 1689, Szeivert 428; RIC 1598, Szeivert 429 – wszystkie z roku 178 oraz medaliony Szeivert 1078 (na awersie razem z Kryspiną), Gneccchi F., *I medaglioni romani*, vol. II, Milano, 1912, s. 70.

27 Nieznane są monety Lucjusza Werusa z taką legendą.

28 RIC 1235, 1236.

29 RIC 945.

30 Zob. Schulz, *op. cit.*

31 Zob. Fittschen K., *Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae*, Göttingen, 1982.

32 Szeivert, s. 40-41, oraz 231-233, 235-236.

33 Por. Fronto, Ad M. Caes. II, 16.

Pukiel włosów delikatnie zachodzi na czoło, a uszy są niemal zupełnie zakryte włosami. W najwcześniejszym wariacie znanym z monet kok mocno przylega do głowy i niewidoczne jest pasmo włosów z których został spleciony. Ten najwcześniejszy sposób ułożenia włosów jest widoczny na niektórych monetach ze stojącą Pietas (il. 2.), z Concordią siedzącą w lewo, a także z legendą VOTA PVBLICA, zwłaszcza na egzemplarzach na których legenda jest opisana wokół wieńca. Są to bez wątpienia pierwsze znane emisje Lucylli, na co wskazuje nie tylko fryzura, ale też dziecięce rysy twarzy na wielu monetach wymienionych typów. Na słuszność takiego twierdzenia potwierdzają dwie marmurowe głowy Lucylli o dziecięcych rysach twarzy³⁴ z taką samą fryzurą. Fryzura typu a, również w innych wariantach, występuje przeważnie na monetach z legendą LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F, obejmując typy: siedząca Concordia, Diana Lucifera, VOTA PVBLICA (il. 1.), Hilaritas, Pietas, Venus, Vesta oraz z legendą Veneri Genetrici. Występuje na medalionach ze sceną ofiary przed okrągłą świątynią Westy³⁵, z siedzącą Venus i stojącą przed nią Lucyllą trzymającą statuetkę trzech Gracji³⁶ a także z Venus i Kupidynem³⁷. Nosi ją Lucylla na wszystkich monetach aleksandryjskich, a także na większości emisji prowincjonalnych. Taki sposób noszenia włosów jest w mennictwie rzymskim charakterystyczny tylko dla Lucylli³⁸. Ten typ fryzury przedstawiono na rzadko spotykanych złotych kwinarach z legendą LVCILLAE AVGVSTAE³⁹. Znany jest także jeden, choć dość popularny typ denarów z legendą LVCILLA AVGVSTA na awersie i stojącą Venus na rewersie na których Lucylla przedstawiona jest z tym typem ułożenia włosów (il. 3.). Według W. Szeiverta fryzurę tego typu należy datować na lata 161-162⁴⁰. Z takim poglądem można się zgodzić tylko częściowo, przy założeniu, że mennictwo Lucylli rozpoczęło się nie wcześniej niż w marcu 161 roku, ponieważ z taką – najwcześniejszą znaną – fryzurą mogłaby być wtedy przedstawiona. Nie ma za to podstaw, by twierdzić, że około 162-163 zaczęto przedstawiać Lucyllę z inną fryzurą. Takie twierdzenie jest wręcz sprzeczne z innymi źródłami, bo jaki byłby cel bicia monet 11-13-letniej niezamężnej dziewczyny z przedstawieniem Diany i legendą DIANA LVCIFERA? Dlaczego ten typ fryzury był przedstawiany na datowanych monetach aleksandryjskich z lat 166-169, skoro wiadomo, że na współczesnych monetach Faustyna II była przedstawiana z aktualną fryzurą? Bardziej

34 Przechowywane w Muzeum Archeologicznym w Ostii (nr inw. 27) oraz w Palazzo dei Conservatori w Rzymie (nr inw. 2766). Szerzej o przedstawieniach Lucylli w rzeźbie: Varner E.R., *Mutilation and Transformation. Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Leiden-Boston, 2004, s. 148-151, 271-273 (tam dalsza literatura) oraz fig. 147-152.

35 Gneecchi, II, s. 51, nr 13. Na medalionie Lucylli brak legendy wskazującej na Westę, jednak podobnej scenie na medalionie Julii Domny towarzyszy legenda VESTA MATER, zob. Gneecchi, I, nr 45; Mikocki T., *Sub speciae deae. Les impératrices romaines assimilées à des déesses. Étude iconologique*, Roma, 1995, nr 416.

36 Gneecchi, II, s. 51, nr 10.

37 Gneecchi, II, s. 50.

38 Nieco podobne mogą się wydawać fryzury Romy na niektórych, zwłaszcza lekko wytartych, denarach M. Porcusa Catona z 89 r. p.n.e. Taka moneta pochodząca z polskiej prywatnej kolekcji była eksponowana na wystawie w Muzeum w Brodnicy w dniach 12.09 – 31. 10. 2013 pod nr 89. Na podstawie tej opisanej fryzury można np. zidentyfikować (na ile pozwala na to zdjęcie) znanego z literatury sesterca znalezione go w Marcinowicach w woj. lubuskim jako wczesną emisję Lucylli (możliwe, że na rewersie przedstawiona jest Hilaritas), zob. Dymowski A., *Najnowsze znaleziska monet rzymskich z terenu województwa lubuskiego*, Biuletyn Numizmatyczny, 2008, 1, s. 42; Dymowski, 2011, s. 190 (tam dalsza literatura).

39 RIC III 776. W British Museum (nr inw. 2868) znajduje się złota brosza w którą wkomponowano taką monetę.

40 Szeivert, s. 232.

prawdopodobna jest teza, iż Lucylla była przedstawiana z fryzurą tego typu jeszcze po swoim ślubie (około 165 r.) odchodząc od niej w nie wcześniej niż w drugiej połowie lat 60. O ile zmiana legend na monetach Lucylli została dokonana poprzez zastąpienie jednej dłuższej poprzez inną krótszą (nie można mieć pewności, czy przez pewien czas – nawet stosunkowo długi, nie były umieszczane na monetach równolegle), co hipotetycznie można by łączyć z jakimś dość istotnym wydarzeniem z życia Lucylli to monetę przedstawioną na il. 1. należałoby uznać za pierwszą lub jedną z pierwszych emisji po tym wydarzeniu.

Fryzura b⁴¹ charakteryzuje się pasmami włosów biegnącymi nie od czoła do karku, ale ukośnie od czubka głowy w kierunku skroni, a prostopadle do skroni i uszu przylega pofalowany pukiel włosów. Fryzura ta występuje na denarach z legendą LVCILLA AVGVSTA, a na rewersie stojąca IVNO LVCINA trzymająca dziecko, stojąca Venus lub Pudicitia (il. 4.). Na niektórych monetach z Pudicią charakterystyczny sposób przedstawienia twarzy cesarzowej z ostrym nosem, dużym okiem i nieraz (zwłaszcza na denarach) wystającym podbródkiem jest bardzo podobny do analogicznych portretów z fryzurą typu a. Widoczne są też znaczne podobieństwa sposobu przedstawienia twarzy oraz charakterystycznego pukla włosów do fryzur i niektórych monet Faustyny II z legendą FAVSTINA AVGVSTA, np. z Junoną stojącą w lewo, czy siedzącą Westą (il. 5) czy Hilaritas⁴². Zbliżone stylistycznie są też niektóre denary Marka Aureliusza z lat 165-166. Możliwe, że stemple wykonał ten sam artysta, co monety Lucylli i Faustyny. Wspomnianą fryzurę Faustyny moim zdaniem można datować w przedziale od ok. 163 do ok. 173-174 r.⁴³. Z fryzurą typu b Lucylla była przedstawiana przez krótki okres na początku drugiej połowy lat 60.

Fryzura c⁴⁴ to mocno pofalowane włosy związane z tyłu głowy w kok (il. 6, 7). Najpóźniejsze warianty tego typu fryzury mają dodatkowo splecione pasmo włosów lub opaskę biegnącą wzdłuż dolnej krawędzi włosów, co pozwala uważać je za formę przejściową do typu d. Z fryzurą typu c przedstawiony jest marmurowy naturalnej wielkości posąg Lucylli tworzący z posągiem nagiego Hadriana grupę w typie Mars i Venus⁴⁵, a także prawdopodobnie monumentalna głowa Lucylli pochodząca z Tunezji, a eksponowana w Luwrze⁴⁶. Taka fryzura występuje na aureusach z legendą LVCILLA AVGVSTA, a na rewersie stojącą Pudicią, siedzącą Concordią oraz denarach z legendą LVCILLA AVGVSTA, na rewersie których przedstawione są siedząca Concordia, stojąca i siedząca Juno Lucina, siedząca Fecunditas z dwójką dzieci, stojąca Iuno Regina (il. 7). Była przedstawiana też na monetach brązowych zarówno z legendami LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F (il. 6.) lub LVCILLAE AVG M ANTONINI AVG F (na rewersie siedząca lub stojąca Venus, Concordia) jak i LVCILLA AVGVSTA (na rewersie Juno Regina, stojąca Venus, Fecunditas z trójką dzieci). Zdaniem W. Szeiverta opisywana fryzura jest charakterystyczna dla monet wybitych niedługo przed i po ślubie Lucylli z Werusem, co w chronologii bezwzględnej wyraża datą 163-164⁴⁷. Małżeństwo Lucylli,

41 Według W. Szeiverta odmiana typu b, tamże, s. 40.

42 Denar w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, nr inw. MAEiŁ 10809. Serdecznie dziękuję Dyrekcji Muzeum oraz pracownikom Działu Numizmatycznego za udostępnienie mi kolekcji monet Antoninów do badań oraz zgodę na ich opracowanie i publikację.

43 Szeivert, s. 230 z moimi zmianami.

44 Odpowiada typom b i c wg Szeiverta, tamże, s. 40.

45 Luwr, nr inw. Ma 1009.

46 Nr inw. 1482.

47 Szeivert, s. 232-233.

jak uważa ten badacz, ma tłumaczyć zamianę legendy z „długiej” na „krótką”⁴⁸. Słabą stroną takiej argumentacji jest to, że różne legendy towarzyszą nie tylko tej fryzurze, ale też typowi a. Teoretycznie można było by to wytłumaczyć przedstawianiem różnych fryzur na monetach bitych w tym samym czasie, bo jednorazowe wydarzenie jakim była zmiana legendy towarzyszyłoby dwóm różnym fryzynom noszonym wymiennie. Niemniej ani w przypadku Lucylli ani innej członkini rodziny cesarskiej z II wieku nie można tego dowieść takiego zwyczaju⁴⁹. Dostępne źródła pozwalają też twierdzić, że do swoich dawnych fryzur kobiety nie wracały, co pozwala ustalić ich porządek i przynajmniej w przybliżeniu wydatować, czego zresztą W. Szeivert jest zwolennikiem. Pozostaje zatem inne tłumaczenie – to nie fryzury, ale legendy (zapewne w pewnym okresie czasu) były stosowane wymiennie. Zdaje się, że w przypadku Lucylli nie było ku temu przeszkód, skoro jej ojciec i mąż nadal żyli. Zgodnie z takim założeniem należy skorygować sposób względnego datowania monet Lucylli zastępując model: długie legendy – krótka legenda modelem: długie legendy – długie i krótkie legendy – krótka legenda⁵⁰. Argumentem przeciwko datowaniu monet z fryzurą c na okres zbliżony do ślubu mogłyby być emisje z Fecunditas w towarzystwie trójki dzieci. Według dyskusyjnej teorii, iż liczba dzieci przedstawionych na monecie była identyczna z liczbą (w tym przypadku nie istotne czy narodzonego w ogóle czy żyjącego) potomstwa cesarzowej⁵¹ w krótkim okresie po ślubie Lucylla powinna urodzić trójkę dzieci (nic nie wiadomo o jej ciążach mnogich) jest raczej niewielkie. Tym sposobem emisję monet Lucylli z fryzurą typu c należy datować na drugą połowę lat 60. i prawdopodobnie początek lat 70.

Fryzurę typu d tworzą zbiegające się lub przecinające pasma włosów z kokiem z tyłu głowy. Jej dolny brzeg może się kończyć zwiniętą w lewo wąską opaską lub pasmem włosów (il. 8.). Występuje tylko na monetach z legendą LVCILLA AVGVSTA. Towarzyszy takim typom rewersów jak na denarach: VENVS VICTRIX, LAETITIA, na monetach brązowych: siedząca Ceres, stojąca Wenus, Fecunditas z trójką dzieci, IVNO REGINA, Hilaritas. Tego typu fryzurę przedstawiono na niektórych monetach prowincjonalnych, np. Tomis i Pautalii. Wariant tej fryzury ze zbiegającymi się pasmami włosów jest identyczny jak ostatnia fryzura Faustyny II (i jedyna z którą była przedstawiana na monetach pośmiertnych), a także druga fryzura Kryspiny (il. 9.). W obu przypadkach podobieństwo bywa tak duże, iż można zaryzykować sugestię, że ich stemple były wykonane przez tego samego artystę. Zdaniem W. Szeiverta fryzura tego typu pochodzi z lat ok. 164-165⁵². Podobieństwo do fryzury Faustyny i Kryspiny skłania jednak do datowania jej na lata 70.

Fryzura e to pofalowane włosy ograniczone u dołu opaską lub warkoczem, zwinięte z tyłu głowy w kok. Nad opaską znajduje się oddzielne pofalowane pasmo włosów (il. 10.). Fryzura ta występuje wyłącznie na monetach i medalionach z legendą LVCILLA AVGVSTA. Na aureusach towarzyszy przedstawieniu Fecunditas z dwojgiem dzieci na rewersie, na rewersach denarów VENVS VICTRIX, siedzącej Pudicitii, Hilaritas. Wśród

48 Tamże.

49 Pewna dowolność jest wprawdzie widoczna w mennictwie prowincjonalnym, ale tam odstępstwa polegają zwykle na przedstawianiu fryzury której cesarzowa już nie nosiła.

50 Por. RIC III 1226 (Aurelius).

51 Szeivert, s. 67, o Fecunditas z dziećmi na monetach Lucylli s. 233; Mikocki T., *Zgodna, pobożna, płodna, skromna, piękna... Propaganda cnót żeńskich w sztuce rzymskiej*, Wrocław 1997, s. 175, por. s. 176-177, podobny problem jest związany z przedstawieniami Pietas, tamże, s. 126.

52 Szeivert, s. 232-233.

przedstawień, którym towarzyszy na monetach brązowych są Fecunditas z trojgiem dzieci, siedząca Junona, Pietas, Salus, Ceres. Znane są też medaliony, na których przedstawienie Lucylli z fryzurą (prawdopodobnie) tego typu towarzyszy wizerunkowi Kybele⁵³. Opisywany typ fryzury jest najtrudniejszy do datacji. Z jednej strony obecność 'opaski' daje podstawę, by sądzić, że fryzura jest zbliżona chronologicznie do fryzury typu d. Widoczne jest też znaczne podobieństwo stylu wykonania niektórych monet z tym typem fryzury do części monet Kryspiny z najwcześniejszą fryzurą, np. typ Lucylla-Pietas i Kryspina-Salus. Z drugiej strony obecność przedstawień Fecunditas z dwojgiem, a następnie trojgiem dzieci⁵⁴ może sugerować, że była to fryzura trzecia, a nie piąta w kolejności, jakie przedstawiono na monetach, chociaż jest to kwestia dyskusyjna. Argumentem za datacją tej fryzury na drugą połowę lat 60 mogą być też srebrne monety bite na terenie Mezopotamii, datowane na lata 167-169⁵⁵. Przedstawiona na nich Lucylla nosi fryzurę podobną (choć bez 'opaski') do opisywanej i identyczną jak fryzura Faustyny II typu b datowana na drugą połowę lat 60.⁵⁶ Według W. Szeiverta ten typ fryzury należy w przybliżeniu datować na lata 165-167⁵⁷. Moim zdaniem opisywana fryzura może być piątą, ewentualnie czwartą z jaką Lucylla była przedstawiana na monetach bitych w Rzymie, a powinna być datowana na drugą połowę lat 70. a nawet początek 80.

Fryzura f nie ma odpowiednika w typologii W. Szeiverta i typologiach na których się opierał. Przypomina fryzurę typu e tylko bez 'opaski' i pofalowanego pasma włosów, przy czym różni się od fryzury typu c. Przedstawiono ją na sestercach z legendą LVCILLA AVGVSTA, na rewersie których widnieje Fecunditas z trójką dzieci⁵⁸. Stylistycznie jest identyczna jak ostatnia fryzura Kryspiny (il. 11). Możliwe, że umieszczenie na monetach przedstawienia podkreślającego płodność Lucylli miało w tym przypadku szczególne znaczenie. Płodność byłaby cnotą, jaką Lucylla górowała nad Kryspiną, która w ciągu kilku lat małżeństwa nie doczekała się potomstwa. O ile wydzielenie tego typu fryzury jest uzasadnione, należałoby go datować na lata ok. 180-182/183.

Przedstawiona analiza fryzur Lucylli, będąca próbą korekty i uzupełnienia typologii zaprezentowanej przez W. Szeiverta, pozwala na wyciągnięcie dwóch ważnych wniosków: 1. różne rodzaje legend na monetach Lucylli były w pewnym okresie umieszczane na monetach jednocześnie, 2. niezależnie od kolejności w jakiej owe fryzury zostaną ułożone widoczna jest zbieżność stylistyczna fryzur a prawdopodobnie również sposobu wykonania stempli z monetami Faustyny II i Kryspiny bitymi w latach 70. i na początku 80., co oznacza, że mogły być im współczesne. Dodatkowym rezultatem tych rozważań jest uzyskanie materiałów porównawczych do znacznie dokładniejszej niż dotychczas datacji pozanumizmatycznych przedstawień Lucylli, np. posągów.

Pogląd, iż po śmierci Lucjusza Werusa kontynuowano emisję monet Lucylli co najmniej przez całe lata 70. był wielokrotnie prezentowany w literaturze⁵⁹ jednak nie doczekał

53 Szeivert 1005.

54 Szeivert, s. 233.

55 British Museum Catalogue of Greek Coins, 7.

56 Szeivert, s. 40, 230-231.

57 Szeivert, s. 232-233.

58 Dr Busso Peus Nachfolger, Auction 376 (29. 10. 2003), Lot 946; zob. też <http://www.acsearch.info/record.html?id=134802> [dostęp 27. 04. 2014]. Nie znalazłem połączeń stempli z innymi monetami Lucylli, ale takie analizy powinny być kontynuowane.

59 BMC, IV, s. CXIII; Duncan-Jones R.P., op. cit., s. 224; Kubiak S., op. cit., s. 41; Kunisz A., 1985, op. cit., s. 37; Kunisz A., 1993, op. cit., s. 81-82; Mitkova-Szubert K., *The Nietulisko Male Hoards of Roman*

się dotychczas powszechnej akceptacji. Częściowo może to wynikać z faktu, że chociaż na taką datację jednoznacznie wskazuje analiza źródeł, temat nie został wystarczająco szczegółowo opracowany (patrz wyżej). Badacze są przy tym zgodni, że owdowiała, a wkrótce wydana ponownie za mąż Lucylla zachowała tytuł augusty i związane z nim przywileje⁶⁰, chociaż wielu nie jest skłonnych uznać, że kontynuowano również emisję monet z jej imieniem i podobizną.

Cechy stylistyczne bitych w Rzymie monet Lucylli z fryzurami d, e, f to tylko jeden z argumentów na rzecz koncepcji, iż zostały wybite po śmierci Lucjusza Werusa. Kolejnym mogą być emisje prowincjonalne. Takie monety znane są z Aleksandrii z lat 171/172⁶¹ a także z miast Augusta w Cylicji z lat 170/171⁶², Bizancjum z lat drugiej połowy lat 70.⁶³, Lysias z lat 177-180⁶⁴, Mopsus z lat 170-171⁶⁵, Nysa z lat 175-176⁶⁶, Smyrna z lat 175-177⁶⁷, Pella z lat 176-177⁶⁸. Do tej grupy można też zaliczyć się brązowe monety z Aelia Capitolina, na awersie których przedstawiono popiersie Kommodusa wraz z legendą IMP CAE AVRELIVS COMMODOVS AVG, a na rewersie dwie kobiety⁶⁹ podające sobie dłonie, którym towarzyszy legenda CRISPINA AVG LVCILLA AVG CAC⁷⁰. Obecność na monetach prowincjonalnych nie oznacza jednak, że z tą samą osobą bito monety w Rzymie. Znane są jednak emisje monet kobiet znajdujących się w podobnej sytuacji jak Lucylla. Są to monety Julii, córki cesarza Tytusa, wybite po jego śmierci⁷¹ oraz cesarzowej Plotyny, które, jak się uważa, zostały wybite po śmierci jej męża Trajana⁷². Emisje Marciany i Matidii mogą być przykładem tego, że bito nie tylko monety córek, żon czy matek cesarzy. Dostępne źródła pozwalają zatem sądzić, że nie było przeszkód, by bić monety z podobizną Lucylli po śmierci Werusa, chociaż nie można mieć pewności czy tak postąpiono w jej przypadku. Konieczna jest analiza metalu z którego wykonano jej monety i porównanie wyników z innymi datowanymi monetami.

Jedną z charakterystycznych cech mennictwa Antoninów jest dość znaczny spadek zawartości srebra w denarach. To dobrze opisane zjawisko⁷³ daje w przypadku denarów Lucylli możliwość podjęcia próby datacji określonych serii monet. Porównując informacje o zawartości srebra w tych denarach do datowanych denarów Aureliusza i Werusa oraz

Denarii, Warszawa, 1989, s. 133-134; Krzyżanowska A., *Skarb denarów rzymskich z Drzewicza*, 1976, s. 66 ('krótka legenda' 164-169, 'długa legenda' 169-183); Hillmer F., *Die Frauen der römischen Kaiser und ihre Münzprägung*, (Praca dyplomowa na Carl-von-Ossietzky Universität Oldenburg), 2002.

⁶⁰ Zob. Herodian, 8.

⁶¹ BMC, IV, s. CXIII (tam dalsza literatura), monety nie widziałem.

⁶² Aulock v. A., *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung von Aulock*, Berlin, 1957-1968, nr 5536.

⁶³ Co najmniej 8 typów monet datowanych na podstawie imion urzędników oraz odwołań do ubóstwionej Faustyny II, zob. Schönert-Geiss E., *Die Münzprägung von Byzantion*, Teil II: Kaiserzeit, Berlin-Amsterdam, s. 59-60. Moneta wybita około roku 175 znajduje się m.in. w Muzeum Narodowym w Warszawie nr 55815

⁶⁴ Aulock von H., *Münzen und Städte Phrygiens*, II, Tübingen, 1987, nr 633-637.

⁶⁵ <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6203> [dostęp: 07. 05. 2014].

⁶⁶ Spijkerman A., *The Coins of the Decapolis and Provincia Arabia*, Jerusalem, 1978 15.

⁶⁷ Klose D., *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit*, Berlin, 1987, s. 69.

⁶⁸ Spijkerman, op. cit., nr 215,5.

⁶⁹ Stan zachowania monet, które widziałem nie pozwala na określenie typów fryzur przedstawionych kobiet.

⁷⁰ Kadman L., *Corpus Nummorum Palaestinensium*. Vol. I, The Coins of Aelia Capitolina, Jerusalem, 1956, nr 96, 84.

⁷¹ RIC II 218.

⁷² RIC II 32-34.

⁷³ M.in. Pense A. W., *The Decline and Fall of the Roman Denarius*, Materials Characterization, 1992, s. 213-222.

Kommodusa można uzyskać przybliżoną datę absolutną wybicia konkretnej grupy monet. Aby możliwe było wykonanie takich analiz konieczne jest spełnienie następujących warunków:

1. Należy dążyć do jak najbardziej dokładnego i obiektywnego określenia zawartości srebra w metalu z którego wybito denara pamiętając, że odczyty analizatora dla różnych miejsc tej samej monety mogą znacznie się różnić, a rodzaj urządzenia wykorzystanego do badań i sposób jego kalibracji mogą istotnie zmienić wynik (co oznacza, że nawet jeśli 'trafimy' w to samo miejsce tej samej monety czujnikami różnych urządzeń możemy uzyskać różne wyniki).

2. Badana grupa monet musi być na tyle duża by uzyskane wyniki można było przyjąć jako reprezentatywne.

3. Monety powinny być w bardzo dobrze zachowane.

4. Zgodnie z powyższymi zasadami należy przygotować materiał porównawczy tworząc krzywą zawartości srebra w denarach. Aby uzyskać dokładny wynik należy przeanalizować monety z każdego roku.

5. Analizy powinny być przeprowadzone w sposób możliwy do weryfikacji.

Spełnienie przedstawionych warunków jest niezwykle trudne, ale można je obejść. Bezpośredni i oczywisty związek z zawartością srebra w denarach ma waga monet, co dobrze widać w zestawieniach tabelarycznych⁷⁴ – ze spadkiem zawartości srebra związany jest spadek masy denara⁷⁵. Teoretyczne założenia tych badań spełnimy, zatem zastępując kryterium zawartości srebra przez kryterium związanej z nim wagi. Posługując się wagą poszczególnych monet danej grupy uzyskamy dla niej zapewne bardziej wiarygodny wynik niż w drodze analizy składu pierwiastkowego na powierzchni monet, nawet z wykorzystaniem tylko jednego urządzenia obsługiwanego przez tą samą osobę. Kolejne warunki spełnimy korzystając z internetowych baz monet antycznych. Mając dostęp do takiej bazy można znaleźć informacje o monetach sprzedanych w ciągu ostatnich kilkunastu lat na aukcjach uzyskując do badań bardzo o wadze dużej ilości bardzo dobrze zachowanych monet. Należy tylko uważać, na egzemplarze licytowane kilkakrotnie. Znając bazę i datę zebrania przez nas danych⁷⁶ istnieje możliwość łatwej weryfikacji uzyskanych wyników. Opisywana metoda nie narusza praw osób trzecich, ponieważ opiera się na korzystaniu z informacji opublikowanych i ogólnodostępnych, nie wymaga kopiowania, przechowywania oraz dalszego rozpowszechniania jakichkolwiek treści bo jej istotą jest nowo utworzone zestawienie statystyczne polegające na przedstawieniu liczby monet o określonej wadze według kryterium ustalonego przez badacza. Największym mankamentem tej metody jest konieczność polegania na informacjach podanych przez osoby trzecie i praktyczny brak możliwości ich całkowitego sprawdzenia, co odnosi się zwłaszcza do podanych wag.

Zmiany wagi denarów bitych w czasach Marka Aureliusza, Lucjusza Werusa i Kommodusa można scharakteryzować następująco. Z biegiem czasu obniżała się waga

74 Kunisz A., *Skarb rzymskich denarów II w. n.e. z Tokar; województwo zamojskie*, Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, seria numizmatyczna i konserwatorska, 10, 1993, s. 48. Por. Woytek B. et. al., *The Denarius under Trajan: New Metallurgical Analyses*, The Numismatic Chronicle, vol. 167, 2007, s. 154-157.

75 Zasada dotyczy serii monet, a nie pojedynczych egzemplarzy, zob. Woytek, *op. cit.*, s. 158.

76 Informacje o wadze denarów analizowanych w tym artykule pochodzą z portalu www.acsearch.info.com. Informacje o denarach Lucylli zebrano 28. 02. i 3. 03. 2013 r., o denarach Faustyny II 3.03. oraz 7-10. 03. 2013, o denarach Kryspiny 1. 03. 2013, o denarach Lucjusza Werusa 1-2, 6-7. 03. 2013, o denarach Marka Aureliusza 25., 27. 03. i 4. 04. 2013, zaś o denarach Kommodusa 12. 03. oraz 3-4. 04. 2013.

	Marek Aureliusz				Kommodus		
	161-165	166-170	171-175	176-180	180-185	187-190	191-192
4,01-4,10							
3,91-4,00		1					
3,81-3,90		1	1				
3,71-3,80	5	4	2	2	1		1
3,61-3,70	5	4	5	1	4	5	5
3,51-3,60	23	13	16	2	4	8	2
3,41-3,50	62	31	23	10	14	8	8
3,31-3,40	79	32	21	12	16	11	12
3,21-3,30	57	30	27	16	14	10	14
3,11-3,20	28	30	24	10	19	11	9
3,01-3,10	21	24	8	5	16	4	11
2,91-3,00	19	11	9	1	12	25	9
2,81-2,90	5	10	9	2	14	20	17
2,71-2,80	9	6	7	1	12	14	25
2,61-2,70	4	4	4	1	4	9	11
2,51-2,60	3	2		1	4	16	5
2,41-2,50	1	1			2	9	15
2,31-2,40	1				3	9	5
2,21-2,30					1	3	8
2,11-3,20						4	4
2,01-2,10					2	1	3
1,91-2,00						1	2
1,81-1,90							4
1,71-1,80						3	1
ogółem	322	204	156	64	142	171	171
Rozpiętość wag	2,38-3,78	2,43-3,96	2,62-3,84	2,56-3,78	2,10-3,76	1,72-3,66	1,72-3,79
% poniżej 3,01 g	13,04 %	16,66 %	18,59 %	12,50 %	38,02 %	64,91 %	63,74 %

Tab. 1. Waga rzymskich denarów w latach 161-192 na podstawie datowanych emisji Marka Aureliusza i Kommodusa

największej liczby monet oraz zwiększała się liczba monet o wadze równej lub niższej od umownie przyjętych 3,01 g (tab. 1), co dokładnie pokrywa się z obserwacjami innych badaczy dokonanych na podstawie innych grup monet. Przykładowo najwięcej denarów Marka Aureliusza bitych w latach 161-165 mieści się w przedziale wagowym 3,31-3,40 g

I	161		162		163		164		165		166		167		168	
	M.	L.	M.	L.	M.	L.	M.	L.	M.	L.	M.	L.	M.	L.	M.	L.
4,01-4,10																
3,91-4,00											1					
3,81-3,90															1	1
3,71-3,80	2				1		1	2					2		1	
3,61-3,70			2			1	2		1	1	3	5				
3,51-3,60	2	2	3	3	6	2	8	5	5	5	5	4	1	2	2	5
3,41-3,50	4	6	13	8	6	7	27	8	7	5	15	13	5	5	6	4
3,31-3,40	20	5	17	13	12	10	30	14	5	10	10	8	5	3	8	7
3,21-3,30	6	12	14	9	14	7	15	13	6	9	10	15	8	2	3	3
3,11-3,20	2	5	7	9	5	4	11	12	4	4	10	8	10	2	2	4
3,01-3,10	2	2	5	2	6	6	4	2	3	6	10	3	4	2	4	3
2,91-3,00	1	1	6	1	2	3	8	6	1	3	3	9	2	3	1	
2,81-2,90	1	2	1	2		2	2	5	1	1	2	1	2	2	1	
2,71-2,80			2	2	4		2	2	1			2	1		1	1
2,61-2,70			1	1	1	1	2	1		1	1	1	1	1	1	1
2,51-2,60	1						2				1			1		
2,41-2,50				1			1						1			1
2,31-2,40			1			1										
2,21-2,30																
ogółem	41	35	72	51	57	44	114	69	36	45	70	69	42	23	31	30
Rozpiętość wag	2,56	2,84	2,38	2,50	2,70	2,37	2,50	2,64	2,75	2,65	2,53	2,70	2,43	2,53	2,61	2,46
	3,76	3,57	3,64	3,54	3,78	3,69	3,67	3,80	3,75	3,65	3,96	3,67	3,80	3,60	3,84	3,88
% poniżej 3,01 g	7,31 %	8,57 %	15,2 %	13,7 %	12,2 %	15,9 %	14,9 %	20,2 %	9,09 %	11,1 %	10,0 %	18,84 %	16,6 %	30,4 %	12,9 %	10,0 %

Tab. 2. Porównanie wagi denarów Marka Aureliusza (M) i Lucjusza Werusa (L) bitych w tych samych latach. Denary datowane na lata 161-162 zaliczono do roku 162 itd.

przy czym monety poniżej 3,01 g stanowią 12,85% ogółu. Najwięcej denarów Kommodusa z lat 191-192 ma wagę 2,71-2,80 g, a jego monety o wadze poniżej 3,01 g stanowią 63,74%. Waga monet bitych w latach 60. nie ulegała poważniejszym zmianom. Cechy metryczne współczesnych monet Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa są zbliżone (tab. 2.), zaś waga największej liczby denarów mieści się w zakresie 3,11-3,50 g. Widoczne są pewne rozbieżności pomiędzy monetami obu cesarzy bitymi w latach 166-167, ale mogą one wynikać np. z różnych miejsc bicia tych monet. Nieznaczny spadek wagi monet widoczny jest na przełomie lat 60. i 70. Po śmierci Marka Aureliusza waga denarów została mocno obniżona w dość krótkim czasie (tab. 1.). Widać to doskonale na przykładzie pośmiertnych emisji Faustyny II (bitych od roku 176 prawdopodobnie do 180), których największa liczba mieści się w przedziale 3,21-3,30 g, a egzemplarze o wadze poniżej 3,01 g stanowią 17,07% (tab. 3.). Dla porównania najwięcej monet Kryspiny

	Lucjusz Wenus	Lucjusz Wenus pośnierznie	LVCILLAE AVG...	LVCILLA AVGVSTA	Faustyna II pośnierznie	Kryspina	Kommodus do roku 180
3,91-4,00						3	
3,81-3,90	1		1		1		
3,71-3,80	1	1	2			1	
3,61-3,70	10		4	3	1	6	2
3,51-3,60	28	4	12	6	5	10	11
3,41-3,50	59	7	27	8	10	12	19
3,31-3,40	71	10	30	15	12	24	18
3,21-3,30	70	6	25	8	18	19	8
3,11-3,20	50	3	13	8	9	13	7
3,01-3,10	26	2	6	13	9	15	6
2,91-3,00	27	1	9	6	7	18	5
2,81-2,90	15	2	4	8	3	18	4
2,71-2,80	7		2	5	2	18	2
2,61-2,70	5	2	1	1	2	4	4
2,51-2,60	2		1	3		8	
2,41-2,50	2					3	1
2,31-2,40	1				1	2	
2,21-2,30	1				2	2	
2,11-2,20							1
2,01-2,10							1
Ogółem	376	38	137	84	82	176	89
% poniżej 3,01 g	16,48	13,15	12,40	27,38	20,73	41,47	11,23
Rozpiętość wag	2,21-3,88	2,65-3,75	2,53-3,82	2,58-3,69	2,23-3,83	2,21-3,96	2,10-3,67

Tab. 3. Waga denarów Lucylli, Faustyny II i Kryspiny na tle denarów Lucjusza Werusa i Kommodusa

	Fryzura a	Fryzura c	Fryzura e
3,91-4,00			
3,81-3,90	1		
3,71-3,80	2		
3,61-3,70	4		2
3,51-3,60	12	1	2
3,41-3,50	27	4	3
3,31-3,40	29	7	5
3,21-3,30	26	2	5
3,11-3,20	13	6	2
3,01-3,10	6	7	5
2,91-3,00	9	2	4
2,81-2,90	4	5	2
2,71-2,80	2	1	4
2,61-2,70	1		1
2,51-2,60	1		3
2,41-2,50			
ogółem	137	35	33
Rozpiętość wag	2,53-3,82	2,71-3,61	2,58-3,69
% poniżej 3,00 g	12,40 %	22,85 %	39,39 %

Tab. 4. Waga denarów Lucylli podzielonych według fryzur

	180-181	182-183	184-185
3,81-3,90			
3,71-3,80		1	
3,61-3,70	2	1	1
3,51-3,60	2	1	1
3,41-3,50	9	3	2
3,31-3,40	9	5	2
3,21-3,30	5	8	1
3,11-3,20	6	12	1
3,01-3,10	7	5	4
2,91-3,00	5	5	2
2,81-2,90	2	11	1
2,71-2,80	3	8	1
2,61-2,70	2		1
2,51-2,60	2	3	
2,41-2,50		1	1
2,31-2,40	1		2
2,21-2,30		1	
2,11-2,20			
2,01-2,10		2	
1,91-2,00			
ogółem	55	67	20
Rozpiętość wag	2,34-3,63	2,10-3,76	2,39-3,61
% poniżej 3,00 g	27,27	46,26	40,00

Tab. 5. Waga denarów Kommodusa bitych w latach 180-185

(bitych od 178 prawdopodobnie do 183) mieści się w przedziale wagowym 3,31-3,40 g, ale egzemplarze o masie poniżej 3,01 g stanowią 41,47%. W przypadku monet Lucylli widoczna jest dość znaczna różnica struktury wagowej denarów z legendą LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F w stosunku do denarów z legendą LVCILLA AVGVSTA. Pod względem wagowym denary z długą legendą są zbliżone do denarów Aureliusza i Werusa z lat 60. Egzemplarze o wadze poniżej 3,01 g stanowią 12,40% ogółu. Wśród monet z krótką legendą egzemplarze o wadze poniżej 3,01 g stanowią już 27,38%. Struktura ich wagi bardzo się różni od monet z lat 60. Są to denary lżejsze od pośmiertnych denarów Faustyny II, a jednocześnie cięższe od denarów Kryspiny traktowanych jako jedna całość. Analiza wagi denarów Lucylli pozwala także twierdzić, że przedstawiona wyżej kolejność jej fryzur jest poprawna (tab. 4.). Fryzura a występuje na denarach, które można datować na lata 60., natomiast fryzury c oraz e powinny być datowane na lata 70 lub nawet początek lat 80. Na podstawie porównania z datowanymi denarami Kommodusa można stwierdzić, że struktura wagi denarów z fryzurą typu e wskazuje, że należy je datować na lata 181-182 (tab. 5), natomiast całkowicie niedopuszczalna jest ich datacja w obrębie lat 60. i 70. O ile, wydzielona przeze mnie fryzura Lucylli typu f faktycznie była jej ostatnią fryzurą, to koniec mennictwa Lucylli należy datować na

okres ok. 182 r. Zbyt mała ilość denarów z fryzurami b oraz d, do których dotarłem, nie pozwoliła na włączenie ich do prezentowanej analizy. Podobna sytuacja dotyczy próby datacji monet z legendą VOTA PVBLICA. Analiza struktury wagi 32 egzemplarzy (masę poniżej 3,01 g miało 12,5% z nich) wskazuje jedynie, że zostały wybite w latach 60. Żadne inne wnioski, zwłaszcza oparte na próbie ich porównania z monetami Marka Aureliusza i Lucjusza Werusa bitymi w poszczególnych latach, w przypadku tak małej liczby monet nie mogą być wiarygodne.

Przedstawiona analiza wagi denarów, obok wyników analizy stylistycznej, niektórych emisji monet prowincjonalnych oraz analogii do sytuacji innych członków rodziny cesarskiej w I i II wieku dają podstawę by stwierdzić, że monety Lucylli były bite w latach ok. 165 - ok. 182/183. Elementami pozwalającymi je datować w ten sposób są fryzury a także legendy. Chronologię względną legend można przedstawić według schematu: legendy długie – legendy długie i krótkie – legenda krótka. W chronologii bezwzględnej dwa pierwsze okresy należy datować na lata 60., zaś wyłączenie umieszczanie legendy LVCILLA AVGVSTA na lata 70. i początek 80.

Takie ustalenia mogą być punktem wyjścia do studiów nad propagandą rzymskiej rodziny cesarskiej w czasach dynastii Antoninów na przykładzie Lucylli – wnuczki, córki, żony i siostry kolejnych cesarzy. Emisję jej monet rozpoczęto, gdy została cesarską małżonką podkreślając jednocześnie, że jej ojcem jest drugi z żyjących cesarzy. Niedługo po śmierci Lucjusza Werusa ponownie została wydana za mąż, co nie było przeszkodą by kontynuować bicie jej monet. Widoczna jest zasada, którą się kierowano umieszczając w II wieku (jak również w I) czyjś portret na rzymskiej monecie. Powodem była to nie tyle ‘funkcja’ danej osoby ile jej godność. W ten sposób można wyjaśnić emisję nie tylko monet Lucylli, ale też sens bicia monet pośmiertnych, emisje Marciany, Matidii, Julii – córki cesarza Tytusa, Marka Agryppy oraz zrozumieć specyfikę ikonografii rzymskich monet niskich nominałów oraz bitych w prowincjach tzw. monet pseudo-autonomicznych. Zastanawiające jest jednak dlaczego nie wybito monet z młodszymi siostrami Lucylli – Fadillą i Cornificją.

Znając względną chronologię monet Lucylli opartą na jej fryzurach i towarzyszących im legendach można określić jakie cechy Lucylli propagowano poprzez przedstawienia na monetach i medalionach w różnych okresach jej życia. Początkowo, tj. w niedługim okresie przed lub po zaślubinach z Lucjuszem Werusem propagowano jej pobożność i zgodność. W okresie małżeństwa z Werusem Lucylla była przedstawiana jako dobra żona i matka, która była przy tym piękną kobietą. Podobne cechy propagowano w trakcie jej drugiego małżeństwa, chociaż, jak się wydaje, mocniej podkreślając jej pozytywne cechy jako dobrej matki i kobiety niż żony. Może to wynikać z nie najlepszych, jak wynika ze źródeł pisanych, jej relacji z drugim mężem. Przedstawienia umieszczone na jej ostatnich monetach symbolizują płodność. Na tle znanego ze źródeł pisanych konfliktu Lucylli z Kryspiną takie działanie propagandowe może być interpretowane jako próba ukazania wyższości nad nie lubianą bratową, ponieważ dobra cesarzowa powinna dać swemu mężowi potomstwo, a Kryspinie nie udało się to mimo kilku lat pożycia małżeńskiego.

Lucilla in the light of numismatic sources

Summary

There are many ambiguities regarding the dating of the coins of Lucilla. There is an opinion that the first coins with her name were struck in 161 or c. 165 and the last in 169, shortly after the death of her husband Lucius Verus. The author presents a lot of arguments against this concept. These are issues of provincial coins with the dates or dated names of the local officials (eg Byzantium, Lysias, Mopsus, Smyrna) and analogies to the situation of the other members of the roman imperial family in the 2nd century (including her mother Faustina II). First of all, the author is based on the analysis of coins minted in Rome. Both their stylistic as well their weighting system to show that the dating of the coins of Lucilla should be completely revised.

According to the author, the coinage of Lucilla can be divided into three periods: the coins with the 'long' legends (LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F and LVCILLAE AVG M ANTONINI AVG F), the coins with the 'long' and 'short' (LVCILLAE AVGVSTAE and LVCILLA AVGVSTA) legends, the coins with the 'short' legends. The first coins with Lucilla's name were struck c. 165 shortly before or after her marriage to Lucius Verus. These were coins with the legend LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F on the obverse and with wreath and legend VOTA PVBLICA on the reverse. After the death of Lucius Verus the coinage of Lucilla was continued. In terms of weight they are identical to the coins of her father Marcus Aurelius struck in the 170s. Stylistically are similar to coins of Faustina II from the 170s and partly to coins of Crispina. The coinage of Lucilla was interrupted shortly after the death of her father (180 AD).